

A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata?*

Ungváry Krisztián könyve az utóbbi évek hazai jelenkorral foglalkozó történeti kutatásának legnagyobb visszhangot kiváltó eredményei közé tartozik. Ezt jól mutatja, hogy rövid idő alatt három kiadást is megért, s már eddig is számos recenzió született róla, melyek közül több jóval túlment a szokásos tartalmi ismertetésen. Eredményeiről több vitafórumot rendeztek, s a szélesebb közvéleményt informáló lapok, rádiók, internetes portálok is szokatlanul nagy terjedelemben foglalkoztak vele. Vagyis a könyv érdemi szakmai és közéleti vitát gerjesztett, s minden esélye megvan arra, hogy jelentősen alakítsa a Horthy-rendszerről folytatott tudományos és tágabb diskurzust.

A bírálatok nyomán a szerző a harmadik kiadást jelentősen átdolgozta, s a kötet címét és alcímét is módosította: míg az első két kiadás „A Horthy-rendszer mérlege” címet viselte, addig a mostani változat „A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlegé”-t ígéri. Az alcímbe a legfontosabb változás az lett, hogy a „szociálpolitika” fogalmát a szerző a „társadalompolitika” kifejezésre cserélte. A kötet címe mindazonáltal így is félrevezető maradt, mivel ténylegesen nem a Horthy-rendszer teljességre törekvő ábrázolását, vagy legalábbis átfogó értékelését nyújtja, hanem a magyarországi zsidóság helyzetével foglalkozik a két világháború közötti időszakban, s különösen az

* UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Jelenkor Kiadó, Budapest, 2016.

1930-as évek vége és 1944 között. Mint a szerző is írja, célja „a magyar holokauszthoz vezető út bemutatása és a diszkrimináció dinamikájának vizsgálata” (13.).

A terjedelmes, mintegy 730 oldalas mű 17 fejezetének tartalmi összefoglalására itt nincs lehetőség. Azt is szükségtelen hangsúlyozni, hogy ebben a könyvbírálatban nem tudunk kitérni az átfogó munka minden lényeges aspektusára, sem a méltatás, sem a kritika tekintetében. Ehelyett elsősorban arra koncentrálnunk, hogy a kötet miként teljesíti fő célkitűzéseit és mennyire meggyőzően bizonyítja téziseit a magyarországi zsidóüldözések okairól, különös tekintettel a feltételezett gazdasági mozgatórugókra, valamint a zsidóüldözések és a szociálpolitika, illetve társadalompolitika kapcsolatára. Elemzési szempont lehet továbbá az is, hogy az átdolgozás során a szerző miként reflektált a korábbi kiadásokkal kapcsolatban felmerült kritikái észrevételekre.

Ungváry a magyarországi holokausztkutatás fontos hiányosságának tartja, hogy a vonatkozó munkák „elsősorban az eseménytörténet bemutatásáról szóltak, tágabb szociálpolitikai és társadalompolitikai összefüggésekkel nem foglalkoztak, és nem érintették a holokauszttal kapcsolatos ismeretelméleti kérdéseket sem” (14.). Így a szerzőt – saját szavaival – nem a „mi” és a „hogyan”, hanem a „miért” megválaszolása érdekli. Ezt úgy véli elérhetőnek, ha „a magyar holokauszt geneziséét vizsgálja. Mindezt a szociálpolitika, gazdaság és modernizáció összefüggéseiben [...], mert [...] csak így érthető meg az antiszemitizmus dinamizmusa és mind a mai napig élő jelensége” (16–17.). Melegen üdvözlendő ez a feladatmeghatározás, hiszen a hazai történetírásban nem gyakori az elméleti megfontolások iránt is nyitott, s több tudományterület eredményeire-módszereire építő megközelítés, ami mára egyik akadályává vált annak, hogy e szakma intenzíven bekapcsolódjon a nemzetközi tudományos életbe.

Miközben a munka a magyarországi holokauszt okainak bemutatására vállalkozik, átfogó módon ábrázolja a magyarországi antiszemitizmus gyökereit és megjelenési formáit. Ungváry amellet érvel, hogy a szélsőjobboldali eszmék, s különösen az antiszemitizmus már 1919-től nagyon erősen jelen voltak

a magyarországi közbeszédben. Meggyőzően írja le a Horthy-rendszer úgynevezett bürokratikus antiszemitizmusát – e fogalom Vági Zoltán munkájából származik.² Ennek nyomán – azt megalapozó törvények nélkül is – átfogó méreteket öltött a zsidóság diszkriminációja, különösen az államigazgatási pozíciók betöltésében, de más szervezetekben is (felvásárló cégek, szövetkezetek stb.). Vagyis a hátrányos megkülönböztetés nem vagy nem csak törvényeken – mint a numerus clausus – nyugodott már az 1920-as években sem. A szerző a diszkriminációt az úgynevezett „kumulatív radikalizáció” folyamatába kívánja ágyazni. E fogalom a német Hans Mommsentől származik, akinek – sok más kutató által is osztott – felfogása szerint a polikratikus náci állam hatalmi csoportjainak versengése vitte előre a holokauszt folyamatát.³

Még ha Ungváry Krisztián többnyire ismert feldolgozásokra is támaszkodik, a két világháború közötti belpolitikai viszonyok, a kormányok mozgásterének értékelése szempontjából is nagy jelentőségű annak ábrázolása könyvében, hogy a civil társadalom szervezetei gyakran radikálisabban kívántak fellépni a zsidó lakosság ellen, mint az állami intézmények. Meggyőzően érvel amellett is, hogy „sokkal nagyobb fokú ideológiai kontinuitás állapítható meg a szélsőjobb korai fajvédő és nyilas formációi között, mint azt eddig a kutatás feltételezte” (371.). Ezek olyan részei Ungváry művének, melyeknek feltétlenül be kell épülniük a Horthy-rendszeréről alkotott képünkbe.⁴

Gondolatmenete szerint azonban az antiszemitizmus nem csupán rendkívüli befolyással rendelkezett a két világháború közötti s a második világháború alatti magyar társadalomban, hanem a zsidóellenes intézkedések teljes mértékben a magyar

² VÁGI Zoltán: Endre László: Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban, 1919–1944. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. II. k. Balassi Kiadó, Budapest, 2002. 81–153.

³ HANS MOMMSEN: Die Realisierung des Utopischen: Die „Endlösung der Judenfrage” im „Dritten Reich”. *Geschichte und Gesellschaft*, 1983/3. 381–420.

⁴ Inkább a diszkontinuitást hangsúlyozzák: GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012. 215.; PAKSA Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 275.

társadalmi-politikai fejlődés eredményeként születtek. 1938 és 1941 között a magyar belpolitika döntően belső impulzusok miatt került arra a pályára, mely aztán később tragikus következményekkel járt. A külső tényezők jelentéktelenségét mutatja, hogy Ungváry véleménye szerint a németek még a háború alatt is évekig közömbösek voltak a magyarországi zsidóság helyzetével szemben. Sztójay berlini követ is következetesen félrevezette Budapestet, amikor sorozatosan azt jelentette haza, hogy a németek szigorúbb magyarországi faji politikát sürgetnek. Ilyen sugalmazásról sokáig szó sem volt, Sztójay csupán manipulálta feletteseit – mondja a szerző. Ungváry a végzetes 1944-es évben szintén a magyar államigazgatás és társadalom felelősségét hangsúlyozza. A magyar politikusok mozgástere – véli – 1944-ben is számottevő volt, de ennek ellenére a megsemmisítés kész terve nélkül érkező német megszállókat nem csupán kiszolgálták, hanem azok elvárásait messze túlteljesítették a deportálások során.

A hazai holokauszt genezisének – így különösen külső és belső tényezőinek – feltárása során a szerző arányt téveszt, aminek elsősorban módszertani okai vannak. Mielőtt ezekre rátérünk, egy rövid megjegyzés kívánczik ide. Ungváry interpretációja, melyben szinte kizárólagosan a magyar társadalom felelősségét hangsúlyozza a magyar holokausztban, akár rokonszenvesnek is tűnhet, hiszen mindannyian ismerhetjük közelmúltbeli emlékezetpolitikai kísérleteket a magyar társadalom holokausztban viselt felelősségének csökkentésére, sőt inkább elkenésére. Utóbbi károsan befolyásolja a demokratikus politikai kultúra kialakulását, mivel annak fontos alkotója a reális nemzeti önismeret, s így a történelmi tévedések és bűnök megvallása. Fontos azonban hangsúlyoznunk azt, hogy nincs olyan komolyan vehető hazai történetírói munka, mely ezt a felelősséget elhárítaná. Vagyis egy szakkönyvben még ebből a szempontból sem indokolt semmilyen egyoldalúság, s úgy gondoljuk, hogy az érvelés túlhajtása egyenesen kontraproduktív az emlékezetpolitikai vitákban is.⁵

⁵ A könyv emlékezetpolitikai vonatkozásait hangsúlyozza: Laczó L. Ferenc: *Struktúrák és erkölcsök. Budapesti Könyvszemle (BUKSZ), 2013/1.*

Visszatérve a módszertani kérdésekhez, véleményünk szerint a szerző nem választja szét megfelelően az antiszemita diskurzust a kormányok tényleges tevékenységétől, és így a zsidó lakosság valós helyzetének értékelése is torzul. Természetesen az antiszemita megnyilvánulások önmagukban is hatottak a zsidóság életére, de éppen a legdőntőbb momentumokban – foglalkoztatás, élet és halál kérdése – szükséges azt vizsgálni, hogy a diskurzusokban felmerülő megoldások, vagy akár a törvényekben is megjelenő diszkriminációs intézkedések miként valósultak meg. Ezenkívül a kötetből hiányzik a nemzetközi – másként fogalmazva transznacionális – keretek, azaz minták és más kapcsolódási pontok megfelelő bemutatása, jöllehet az antiszemitizmusnál és a holokausztnál kevés „nemzetközibb” történeti jelenség van. Ez szükségszerűen optikai csalódáshoz vezet a determinánsok értékelésénél.

Jól illusztrálja a jelzett problémákat a szerző azon érvelése, hogy a náciok nem sürgették a magyarországi antiszemita törvényhozást, s ezt már csak ezért sem tehették, mert Magyarország ezen a téren megelőzte Németországot. Ungváry szerint azért sem lehetett ilyen nyomás, mert „1939–1940 folyamán Magyarország még a nürnbergi faji törvényeknél is szigorúbb szabályozásokat vezetett be” (498.).

Ha ez így is van – Ungváry nem hivatkozik rendszeres összehasonlításokra –, pusztán a törvények félrevezető képet adnak a zsidóság tényleges életkörülményeiről. Németországban ugyanis ekkor drámaian rosszabb helyzetben voltak a zsidók, mint Magyarországon. Csupán egyetlen példával élve: 1938 végén rövid idő alatt mintegy harmincezer zsidót zártak koncentrációs táborokba Németországban, ami az akkor még ott élő zsidók nagyjából egytizedét jelentette.⁶ Magyarországon

35.; BÓDY Zsombor: Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián „A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944” című könyve kapcsán. *Korall*, 2013/53. 160.; IGNÁCZ Károly: „Antiszemita szociálpolitika” mint államszocialista megoldás? *Múltunk*, 2014/1. 71.

⁶ Dieter POHL: „Rassenpolitik”, Judenverfolgung, Völkermord. In: Volker DAHM et al. (Hrsg.): *Die tödliche Utopie*. Institut für Zeitgeschichte, München, 2010. 376.

1939–1940 során – minden súlyos, sőt embertelen diszkrimináció ellenére – erről nem volt szó. A szerzőnek a náci és a magyar gyakorlat eltéréseivel kapcsolatos markáns kijelentései kívánatossá tették volna a Németországra vonatkozó irodalom alaposabb felhasználását.⁷

Ha el is fogadjuk, hogy sokáig nem vagy alig létezett közvetlen német politikai nyomás a zsidóság diszkriminációja érdekében, akkor is tagadhatatlan a német hatás és befolyás a magyarországi antiszemitizmus alakulására. Véleményünk szerint a náci Németország hatása döntő pontokon dinamizálta a zsidóellenes intézkedéseket Magyarországon, s általában Európában, vagyis az Ungváry által ábrázolni kívánt kumulatív radikalizáció szempontjából is alapvető tényező volt.⁸ A korabeli szélsőjobboldali kiadványokban számos jele van a német mintakövetésnek, de a náci befolyás például a Nemzeti Szocialista Magyar Párt ideológiája esetében is nyilvánvaló.⁹ A demonstrációs hatásokon túl az ország tágabb nemzetközi környezetében végbemenő politikai változások nélkül a magyar szélsőjobb előretörése nehezen képzelhető el. Ennek bemutatása elmaradt, ami véleményünk szerint sebezhetővé teszi az egész gondolatmenetet. Nem szükséges felmenteni a zsidóság diszkriminációjában és üldözésében aktív magyar szereplőket ahhoz, hogy elismerjük az e folyamatokra gyakorolt jelentős nemzetközi hatást.

Hasonlóan hiányzik a háború következményeinek megfelelő érzékeltetése, pedig a kumulatív radikalizáció mommseni tézisében – s más funkionalista interpretációkban – a háborús körülmények kiemelt szerepet kapnak a népiirtás bekövetkeztében. Messzire vezetne a probléma tárgyalása, ezért csak röviden

⁷ Néhány példa a hatalmas irodalomból: Dan STONE: *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave Macmillan, New York, 2004.; Klaus HILDEBRAND: *Das Dritte Reich*. Oldenbourg, München, 2009; Ian KERSHAW: *The Nazi Dictatorship*. Bloomsbury, London, 2015; Saul FRIEDLÄNDER: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung, 1933–1939. Die Jahre der Vernichtung, 1939–1945*. C. H. Beck, München, 2017.

⁸ Randolph L. BRAHAM: *A magyar holocaust*. I kötet. Gondolat–Blackburn, Budapest–Wilmington, 1988. 125–126., 192–194., 229–230.

⁹ GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKEI Ferenc: *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991. 424–432.

jelezzük azt, hogy a polikráciát, az egymással versengő hatalmi centrumok létét Mommsen az állami intézmények vonatkozásában tárta fel Németországban. Kérdéses számunkra, hogy ezen egymással versengő hatalmi központok léte – a Horthy-rendszer utolsó hónapjai kivételével – kimutatható-e Magyarországon. Márpedig a kumulatív radikalizáció üres fogalom – nem jelent többet, mint gyorsuló dinamikát –, ha hiányzik a mögötte lévő polikratikus uralmi rendszer bemutatása. Könyvének új kiadásában Ungváry is elismeri, hogy nem létezett polikratikus struktúra Magyarországon (674.), de nem tudjuk meg, hogy miért indokolt mégis a kumulatív radikalizáció fogalmának használata.

Ungváry – mint erről már szó volt – törekszik arra, hogy a magyarországi antiszemitizmus jelenségét a vizsgált időszakban ne csak politikatörténeti, hanem gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusban is értelmezze. Érvelésének kiindulópontja ebben a tekintetben az, hogy a zsidóság Közép- és Kelet-Európában kiemelten vett részt a modernizáció folyamatában, s „[a] modern kor antiszemitái azért üldözték a zsidókat, mert egy káros fejlődés [ti. a modernizáció] hordozóinak tartották őket” (17.). Emellett Ungváry széles korabeli forrásanyagot vonultat fel arra vonatkozóan, hogy a zsidóság elleni diszkrimináció anyagi motívumai igen jelentősek voltak Magyarországon, s ez magyarázza a zsidóüldözések sajátos dinamikáját. Ezzel komolyan hozzájárul a zsidóság üldözéséről és a holokausztról folytatott szakmai vitához. A szerző szerint mindehhez az adott alapot, hogy a zsidó lakosság vagyoni helyzete messze az átlag fölötti volt.¹⁰ Az összes zsidó vagyon pontos nagyságát ugyan Ungváry könyvének ebben a kiadásában már nem tartja kiszámíthatónak, de – érvel meggyőzően – ennek „nincs is különösebb jelentősége, mivel a kor szereplőire nem a zsidó vagyon tényleges nagysága hatott, hanem az, amit ők erről gondoltak” (75.). Márpedig sokan úgy vélték, hogy a zsidóság a magyar nemzeti vagyon jelentős részével rendelkezett: egyes, bizonyta-

¹⁰ Ungváry könyvére reagálva Bolgár Dániel ezzel ellentétes álláspontot fejtett ki: BOLGÁR Dániel: Mítoszok a zsidó jólétről – a Horthy-kori statisztikáktól a mai magyar történetírásig. *Múltunk*, 2015/4. 112–163.

lan érvényességű korabeli becslésekben egyenesen 20–28%-os arány szerepel. Ungváry szerint az antiszemitizmus nem magyarázható önmagában ezzel, de a zsidóság üldözőit nagyban motiválta a zsidóság javaihoz való hozzájutás. Mint írja, „a háború alatt ugrásra készen várakoztak azok, akik a vagyonok újraelosztásában reménykedtek” (19.). Ehhez kapcsolódik a kötet egyik fő tézise, mely szerint a Horthy-korszak, vagy annak egyes időszakai – nem egyértelmű, hogy a szerző mely időszakra gondol – társadalompolitikájának fő indítéka az antiszemitizmus, s fő forrása a zsidó vagyon kisajátítása volt.

A szerző ennek megfelelően viszonylag nagy terjedelemben foglalkozik a zsidóság gazdasági viszonyaival. A munka korábbi kiadásában e gazdaságtörténeti részek forráskezelése és módszertana korántsem volt kifogástalannak nevezhető. A leginkább zavaró problémák a forrásbázis, a fogalomhasználat, a forrásmegjelölés, s végül a szerző számítási és becslési módszerei tekintetében jelentkeztek. Az új kiadásban Ungváry jelentősen átalakította a gazdaságtörténeti elemzéseket és ez a munka javára vált. Következtetései is óvatosabbak lettek, különösen a zsidó vagyon nagyságának említett becslése során.

Megalapozatlan okfejtések azonban így is megjelennek a gazdaságra vonatkozóan. Kétségtől nehezteli a szerző helyzetét, hogy korszerű gazdaságtörténeti szakirodalom nem minden általa vizsgált kérdésben áll rendelkezésre. Létezik azonban ilyen például a bank-ipar kapcsolat vonatkozásában, ám a kötetben mégis az 1950-es évek álláspontja köszön vissza, mely szerint a nyolc legnagyobb bank – meghatározatlan időpontban – az ipari tőke 60%-át ellenőrizte (64.), illetve – mintha ez szinonima lenne – ennyi „banktulajdonban volt” (67.). Hasonló forrásokból származik az a megállapítása is, hogy „a bankok részvényeit 50%-ban külföldiek birtokolták” (67.). Ezzel szemben az utóbbi néhány évtizedben született nemzetközi és hazai kutatási eredmények szerint a bankok és az iparvállalatok közötti viszony távol állt az egyoldalú bankdominanciától a 19–20. századi Közép-Európában és Magyarországon. További kutatások szerint a külföldi tőke szerepe is mérsékeltebb volt, mint azt az

Ungváry által idézett, az 1950-es években kiadott, ideologikus ipartörténeti monográfiák feltételezték.¹¹

A könyv gazdaságtörténeti részeiben több más esetben is vitathatóak az adatok, vagy hiányzik ezek forrása, és megbicsaklik az elemzés. Például nehezen értelmezhető az a megállapítás, mely szerint az Egyesült Izzó „a világpiaci eladások 60%-át szállította” (65.). Nem indokolható a részvénytársasági iparvállalatok azonosítása az iparral (67.), s nem világos az sem, hogy miért bizonyítja a nagytőke gazdasági jelentőségét az állami iparvállalatok súlyával való szembeállítás (68.). Szintén több esetben problémás a gazdasági makroadatok felhasználása és interpretációja. Illusztrálja ezt a 12. táblázat (148.), mely az egy főre jutó nemzeti jövedelemre közöl adatokat 1930-ban Magyarországon és több más országban, két forrás alapján. Noha e két (egy 1939-es és egy 2011-es) munka adatsoraiból teljesen eltérő kép bontakozik ki az országok közötti fejlettségi arányokra vonatkozóan, ezt Ungváry figyelmen kívül hagyja, s így mindkettőt saját érvelése alátámasztására idézi. Az ilyen hibák előfordulása különösen azért zavaró, mert könnyen elkerülhetők lettek volna – már csak azért is, mert a bank-ipar összefonódás vagy a külföldi tőke nagy szerepének demonstrálása nélkül is értelmezhető Ungváry gondolatmenete. Ez érvényes a szerző konklúziójára is, mely szerint „[a] a magyar zsidóság relatív és abszolút gazdagsága Európában minden bizonnyal egyedülálló volt” (81.). Ezzel kapcsolatban megfelelő összehasonlítások híján csupán óvatos kétségeinknek adunk hangot.

Átterve a kötet szociálpolitikára, illetve társadalompolitikára vonatkozó téziseire, a szerző minden korábbinál átfogóbban ábrázolja azt, hogy az árjásítást a kor politikusai a jövedelem-egyenlőtlenségek mérséklésére, s szociális problémák megoldására is fel kívánták használni. Így Ungváry nagy érdeme, hogy ezt a problémát beemeli a történeti diskurzusba. A szerző azon-

¹¹ Béla TOMKA: Interlocking Directorates of Banks and Industrial Companies in Hungary at the Beginning of the Twentieth Century. *Business History*, 2001/1. 25–42.; Ágnes POGÁNY: Crisis Management Strategies after World War I: The Case of the Budapest Flour Mills. *Hungarian Historical Review*, 2015/4. 868–899.

ban ennél tovább megy, s a fajvédelmet, illetve árjásítást a szociálpolitika – sőt, a konjunktúrapolitika – fő forrásának tartja, legalábbis a Horthy-korszak bizonyos periódusaiban. Mint írja: „az Imrédy-kormány mind a gazdaságélénkítés, mind a szociális kiadások költségeit döntően a zsidó vagyonokból finanszírozta” (258.). Ez meglehetősen messzemenő kijelentés, hiszen a gazdaságélénkítés legfontosabb eszköze ekkor a győri programként ismert beruházási csomag volt, melynek közel felét eleve hitelből fedezték, s a fennmaradó rész finanszírozása is részben bankjegykibocsátással történt, továbbá minden 50 000 pengő feletti vagyon után hozzájárulást kellett fizetni.¹² Ami pedig a szociális kiadásokat illeti, a nagy társadalombiztosítási programok fedezésére továbbra is rendelkezésre álltak a munkavállalók és a munkaadók által fizetett járulékok. A könyvben nem találunk bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy ezek összegét meghaladták az új szociális programok kiadásai.¹³

A szociálpolitika elemzése tehát végigvonul a kötetben, mint azt a fejezetcímek jelentős része is mutatja: „3. Korai antiszemita szociálpolitika; 4. Szociálpolitika Magyarországon 1920-tól 1937-ig; 5. A Gömbös-kormány fajvédelmi koncepciója és szociálpolitikája” stb. Eközben azonban a szociálpolitika fogalmát sajátos módon használja Ungváry. Ennek jeleként a 3. fejezetben a numerus clausust a szociálpolitika részeként tárgyalja a könyv (110–145.). Ezenkívül itt antiszemita jellegű javaslatokról, antiszemita diskurzusról van szó, mely nem a kormányzatban, hanem az egyetemi diákság körében, titkos és féltitkos antiszemita szervezetekben folyt. A 4.3. alfejezetben négy problémát emel ki a szerző. Ezek a Nagyatádi-féle földreform, a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet, a Vitézi Rend megalapítása és a frontharcosok támogatása (160–165.). További példaként a „Szociálpolitika a zsidóság kárára” című alfejezetben megjelenik a szesz-egyedárusítási jog újraszabályozása 1938-ban, valamint ugyanebben az évben a cukorpiaci beavatkozások terve,

¹² HONVÁRI János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula Kiadó, Budapest, 2006. 71.

¹³ TOMKA Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003. 150.

mely végül megfeneklett, illetve csak a cukorgyárak termelési kvótájának 10%-os csökkentése valósult meg a túlzott kapacitások miatt (249–253.).

A szociálpolitika fogalmát tehát a szerző egészen eltérő minőségű jelenségekre alkalmazza. Egyrészt olyan politikai-gazdasági cselekvések megjelölésére is használja, melyekre legfeljebb az újraelosztás fogalma illik (például földreform) – több esetben (numerus clausus, cukorpiaci beavatkozás) még az sem. Ez a mai hazai és nemzetközi szakirodalomban szokatlan gyakorlat. Emellett különféle diskurzusokat is szociálpolitikának tekint a szerző, vagyis a politika fogalmát rendkívüli mértékben kitágítja, azáltal, hogy elválasztja azt az állam tevékenységétől.

Bár a szociálpolitikának számos meghatározása létezik, de az semmiképpen nem azonos az újraelosztással. Redisztribúciót eredményez például a vámok, vagy bármilyen adó, illeték bevezetése, illetve megváltoztatása, de nem ismerünk olyan korszerű szakmunkát, mely az újraelosztás e formáit a szociálpolitika körébe utalná. Ezek a példák a gazdaságpolitikai intézkedések közé tartoznak. Szintén nem ismerünk olyan definíciót, mely a magánegyesületekben folytatott vitákat szociálpolitikának tekintené. Ez sem véletlen, hiszen a fogalom parttalan használatával az elveszítené minden analitikus erejét. Utóbbi esetben tehát legfeljebb szociálpolitikai elképzelésekről lehet beszélni. Hangsúlyozandó, hogy a korabeli fogalomhasználat csak megfelelő kritikával vehető át, vagyis ha valamit a kor politikai szereplői esetleg szociálpolitikának neveztek, az nem feltétlenül fogadható el egy mai tudományos munkában. A forráskritikának a fogalomhasználat terén is meg kell jelennie.

A kötet vitái során elhangzott javaslatként, hogy a szerzőnek a szociálpolitika helyett a társadalompolitika kifejezést kellene alkalmaznia, s ez orvosolhatná a koncepcionális hibák jelentős részét. Ungváry – mint jeleztük – munkája új kiadásában több helyütt le is cserélte a „szociálpolitika” fogalmát „társadalompolitiká”-ra. Ez történt például az alcím mellett a 2.3. alfejezet címe esetében is („A faji alapú társadalompolitika kezdetei”, 82–109.). Ez azonban csak látszólag oldotta meg a kritikák által jelzett problémákat. Ennek egyik oka, hogy a szerző eljárása nem

következetes. Ha megnézzük például az említett – címe alapján társadalompolitikát tárgyaló – 2.3. alfejezetet, akkor azt látjuk, hogy ebben a következőkről van szó: Egan Ede ruténföldi akciója a századfordulón, mely a szövetkezeti mozgalom bátorítását és földparcellázást, mintagazdaságok létesítését foglalta magában; antiszemita zavargások 1901-ben a budapesti egyetemen; a Huszadik Század 1917-es körkérdése; különféle antiszemita pamfletek; a vagyonok újraelosztására tett javaslatok például az Ébredő Magyarok Egyesületében 1920 körül; valamint az ugyanerről az *Ifjak Szava* című egyetemi lapban 1919-ben folytatott vita. Ezek az események semmiképpen nem tartoznak sem a szociál-, sem a társadalompolitika hatókörébe, hiszen közvetlenül nem kapcsolódnak kormányzati tevékenységhez.

Másrészt a társadalompolitika fogalmának használata eleve nem kielégítő megoldás. A társadalompolitika olyan fogalmi újítás, mely azzal az érvennyel született néhány évtizeddel ezelőtt Magyarországon, hogy a szociálpolitikán túli, a társadalom működésére befolyást gyakorló politikai tevékenységeket is magában foglalja. Ezzel azonban a kifejezés tautológiához vezet, mivel úgyszólván minden politikai tevékenységnek van társadalmi hatása, vagyis minden politika egyben társadalompolitika is. Különösen igaz ez a gazdaságpolitikára. Márpedig, ha a társadalompolitika a szociálpolitika mellett a gazdaságpolitikát – és más politikai területeket – is felöleli, akkor egyrészt fogalmi eszköztárunk nem bővül, másrészt az elhatárolási nehézségek miatt homályossá válik terminológiánk. Ezért sem véletlen, hogy a nemzetközi irodalomban nem terjedt el ez a kifejezés. A társadalompolitika angol fordításával (*societal policy*) szinte csak magyar szerzők idegen nyelvre átültetett munkáiban találkozunk.

Érdekes módon a modern szociálpolitika legfontosabb eszközei – a társadalombiztosítási programok – alig kapnak helyet a munkában. A nyugdíjbiztosítás néhány mondatban jelenik meg a kötet lapjain, jöllehet ennek 1928-as bevezetése volt a Horthy-rendszer legnagyobb jelentőségű – s különösen hosszabb távon kiemelkedő hatású – szociális reformja. Mivel a szerző rendkívül tágan értelmezi a szociálpolitikát, s a szociálpolitika egé-

szére vonatkozó megállapításokat is tesz, szükséges lett volna annak vizsgálata, hogy érvényesültek-e ezekben a programokban az antiszemita szempontok. Annál is inkább, mert ezek jóval nagyobb anyagi eszközöket igényeltek, mint az 1930-as évek végének intézkedései, amit – megfogadva kritikusaiknak javaslatait – az új kiadásban már Ungváry is elismer.

Természetesen önmagában az, hogy a szerző nem megszokott módon használja a szociálpolitika fogalmát, még nem jelenti eljárása helytelenségét. Ismert terminusokat felruháztunk új jelentéssel, sőt a tudományos eredetiség jele is lehet, ha más megvilágításba helyezünk fogalmakat, folyamatokat vagy intézményeket. Ekkor azonban a létező nemzetközi és hazai szakirodalom áttekintése után annak kritikájára van szükség, vagyis indokolnunk kell azt, hogy miért döntünk a választott megoldás mellett. Ez ebben az esetben nem történt meg, így fogalmi zavarokhoz vezet a szerző eljárása.

A munka szociálpolitikára, illetve társadalompolitikára vonatkozó megállapításainak értékelését azzal zárhatjuk, hogy az 1930-as évek végén valóban fordulat következett be az állami szociálpolitikában Magyarországon. Egyrészt élénkült a szociálpolitikai aktivitás – ezt eddig is tudtuk –, s a faji szempontok hangsúlyosan megjelentek ezen a területen is, melyhez Ungváry kötete számos fontos adalékot szolgáltat. A bemutatott bizonyítékok azonban véleményünk szerint ebben a formában nem elégségesek annak dokumentálására, hogy a két világháború közötti vagy a második világháború alatti magyarországi szociálpolitika indítékát mennyiben jelentette a zsidóellenesség, illetve az árjásítás. Ezek a bizonyítékok azt sem támasztják alá, hogy a szociálpolitika fő anyagi forrását a zsidó vagyonok adták. Így Ungváry munkája jól szolgálja a hazai antiszemitizmus és holokauszt történeti kutatását, de több tekintetben hiányos képet ad a Horthy-rendszer gazdasági viszonyairól és szociálpolitikájáról/társadalompolitikájáról.

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy Ungváry kötetének színvonala meglehetősen egyenetlen. A munka egyfelől érdemben hozzájárul a magyarországi zsidóüldözések okainak megismeréséhez, hiszen nagy meggyőző erővel ábrázol olyan je-

lenségeket, melyek ugyan eddig sem voltak ismeretlenek, de az indokoltnál kisebb súlyt kaptak a feldolgozásokban. Különösen ezek közé tartozik a civil szféra erőteljes kezdeményező szerepe a zsidóellenes intézkedések meghozatala során és azok anyagi indítékai. Ezek olyan eredmények, melyek Ungváry könyvét a korszak iránt érdeklődők nélkülözhetetlen olvasmányává teszi. A zsidóüldözések folyamata tekintetében sikeres mérlegkészítésről is beszélhetnénk, ha az nem siklana felfelé több ponton, különösen a holokauszt belső és külső tényezőinek súlyozását és a szociálpolitika ábrázolását illetően.

A kötet leginkább kifogásolható vonása azonban az erőteljes átdolgozás után is az maradt, hogy a Horthy-korszak mérlegét ígéri, ugyanakkor erős szelektivitással vizsgálja ezeket az évtizedeket. Történelmi korszakok mérlegének elkészítése eleve bonyolult feladat, s nem kivétel ez alól a Horthy-rendszer sem. Ez esetben ráadásul nemcsak egy hozzánk viszonylag közel eső időszakról van szó, hanem olyan periódusról, mely az utóbbi években a magyar történelem minden más korszakánál inkább az emlékezetpolitikai viták – sőt politikai küzdelmek – középpontjába került. Ungváry Krisztián érezhetően ehhez a politikai indítatású polémiahoz is hozzá kívánt szólni, amit legjobban a címadás mutat. Szelektivitása csalódást okoz az olvasónak, de szintén károsan hat a Horthy-rendszer megítéléséről folytatott, féligazságokkal és elfogultságokkal egyébként is erősen terhelt vitára, mivel nehezíti a felek közötti minimális konszenzus létrejöttét. Így a könyv jelen formájában mérleg helyett inkább egy vádiratra hasonlít, mely sorra veszi a vádlott terhére róható tényeket. Utóbbiak általában sokat elárulnak a vádlott teljes személyiségéről is, de további tényekre, vagyis szélesebb körű vizsgálódásra van szükség annak megítéléséhez, hogy ez valóban így van-e. Ungváry felkészültsége és rendszerezőképesége alapján nem lenne meglepő, ha egyszer ő maga készítené el a Horthy-rendszer valódi mérlegét is.

Tomka Béla